

ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ Ա. Ա., Քննություն Հայաստանի IV—XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1977, 254 էջ:

Հայ դասական ճարտարապետության կոթողների ժամանակագրությունը կարևոր նշանակություն ունի բազմադարյան ճարտարվեստի հորինվածքների ու ձևերի ամբողջական պատմությունը շարադրելու համար: Հայ ճարտարապետական մշակույթի առաջին հետազոտողները՝ եվրոպացի արվեստաբանները, հուշարձանների կառուցման ժամանակը որոշելիս սովորաբար հիմք էին ընդունում նրանց գեղարվեստաճարտարապետական վերլուծության տրվյալները, անտեսում կամ պատշաճ ուշադրություն չէին դարձնում արձանագրություններին կամ մատենագրական տեղեկություններին: Սա արդյունք էր հայկական հնագրության, հատկապես արձանագրագիտության ոչ բարձր մակարդակի: Նկար հայ հնագրության քիչ թե շատ ամբողջական նկարագրություն, չկային բնագրերի գիտական վերծանություններ:

Դրությունը արմատապես փոխվեց, երբ XX դարի սկզբին հրապարակ եկան հայ գիտական հնագրության ու վիճագրագիտության հիմնադիրներ Լ. Տաշյանի, Ն. Մառի, Լ. Օրբելու, Գ. Հովսեփյանի, Կ. Բասմաջյանի աշխատությունները: Վերջին տասնամյակներում հայ վիճագրության երախտավորներ Ս. Բարխուդարյանի, Կ. Ղաֆաղարյանի ջանքերով վիճագրերը, նաև հնագույն շինարարական բնագրերը, ճշգրիտ վերծանություններով հրատարակվեցին առանձին ժողովածուներում:

Չնայած հայ արձանագրագիտության կուտակած մեծածավալ ու վստահելի նյութին, վիճական բնագրերը դեռևս անհրաժեշտ չափով չեն օգտագործվում հատկապես հնագույն անթվակիր կոթողների ժամանակը որոշելիս, իսկ մի շարք դեպքերում անհիմն, երբեմն նաև միտումնավոր կերպով կասկածի տակ է դրվում նրանց սկզբնականությունը:

Վիճագրագետ Ա. Մանուչարյանի գրախոսվող մենագրությունը գալիս է մասամբ լրացնելու հայ ճարտարվեստի շինարարական վկայագրերի՝ վիճական ու մատենագրական վկայությունների ամբողջական, համակարգված ուսումնասիրության բնագավառում առաջացած բացը: Այստեղ հավաքված, քննված, մեկնարանված են պատմական Հայաստանի տարածքի վրա պահ-

պանված IV—XI դարերի շինարարական կամ նորոգման արձանագրությունները: Գրանք, համադրված գիտական աղբյուրների տեղեկությունների հետ, նպատակ ունեն վերականգնելու հորինվածքների ու ձևերի հնարավորին չափ ամբողջական ժամանակագրությունը:

Շինարարական վկայագրերի բնությունը առաջ է տարվում ըստ հայկական ճարտարապետության զարգացման առավել ամբողջական փուլերի հաջորդականության: Առանձին բաժիններում հետազոտվում են նախ IV—V, ապա VI—VII և IX—XI դդ. վիճագրերը: Քանի որ քրիստոնեական մշակույթի ձևավորման նախնական շրջանում եկեղեցական ու աշխարհիկ շինարվեստի հորինվածքային ձևերն ընդհանուր են եղել, դրանց վկայագրերը հետազոտվում են անկախ տարածքային բաժանումից: Այս դարերից մեզ են հասել հատուկենտ վիճագրեր, որոնցից Մանուչարյանը շինարարական է համարում միայն Տեկորի տաճարի արձանագրությունը, մյուսները՝ Ավանի, Եղվարդի, Օծունի, Զովունիի հնագույն հիշատակությունները, նրա կարծիքով ոչ մի ձևով չեն առնչվում այդ հուշարձանների շինարարությանը: Նախնական վիճագրերի պակասը լրացնում են V—VIII դդ. մատենագրական աղբյուրները (Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Փարպեցի, Սեբեոս), որոնցում արժեքավոր տեղեկություններ կան հատկապես քրիստոնեության տարածման ու պետական կրոն հռչակելու տարիներին պատմական Հայաստանի տարածքում պաշտամունքային շենքերի կառուցման մասին: Հեղինակը հիմնականում քաղել, արժեքավորել ու մեկնաբանել է պատմիչների այս կարգի հիշատակությունները, աշխատել դրանց միջոցով վերականգնել IV—V դդ. շինարարական արվեստի ամբողջական պատկերը: Աշխատության այս բաժնում զգալի տեղ է հատկացված նոր կրոնի պահանջներին համապատասխանող եկեղեցական շենքերի հորինվածքների առաջացմանը, նաև նախկին բաղիլիկային շինությունները վերակառուցելու և քրիստոնեական արարողություններին հարմարեցնելու բնությունը: Ճարտարապետական-գեղագիտական հանգամանալի վերլուծության են ենթարկվել հնագույն

գմբեթակիր (Տեկոր, Արթիկ), ինչպես նաև խաչածակ հատակազոով կենտրոնագմբեթ եկեղեցիների (էջմիածնի Մայր տաճար) հորինվածքները, որոնց հետագա զարգացմամբ VI—VII դդ. կառուցվեցին Ալամանի, Չագավանի, Բագարանի, Մաստարայի տաճարները:

Մանուչարյանը օգտագործել է վիմագրերի նախկինում կատարված առավել հավաստի ընթերցումները, երբեմն էլ, մերժելով եղածները առաջարկել նոր, իր կարծիքով ավելի ստույգ վերծանություններ:

Հայ ճարտարապետության պատմության գիտականների համար նորություն է Երիցավանքի, Արագածի, Ակոռիի եկեղեցիների հորինվածքների նկարագրությունը, որ Մանուչարյանը տալիս է տեղում կատարած հետազոտության կամ պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա:

Հեղինակը տեղյակ է VI—VII դդ. կառուցումների մասին մատենագրական վկայությունների, հայ ճարտարապետական արվեստի մասին օտար և հայ հետազոտողների արտահայտած հաճախ իրարամերժ տեսություններին և աշխատում է նոր տվյալներով հիմնավորել ու հաստատել եղած իրականը, հավաստին, հաճախ էլ հերքելով անընդունելին, ներկայացնում է իր պատկերացումները ճարտարապետական նոր հորինվածքների ու ձևերի առաջացման, հենքի վերափոխությունների վերաբերյալ:

Վիմագրերը մեծ մասամբ դիտականորեն հրատարակված են «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի հատորներում և Մանուչարյանի խնդիրն այստեղ ավելի դյուրին է: Սակայն կան շինարարական վիմագրեր, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում, որոնք շունեն ստույգ ընթերցումներ, և նա ստիպված է եղել առկա կցկտուր տեղեկությունները համադրելով վերականգնել մի շարք բնագրեր (Շողուազավանք, Մասրաց անապատ, Շիրակավան և այլն):

Մենագրության մեջ նոր ընթերցումով են ներկայացված Հայկաձորի (985 թ.), Մակարավանքի (1001 թ.), Բջնիի (1031 թ.) շինարարական շատ կարևոր վիմագրերը: Առանձին բաժնում քննված են Անիի ճարտարապետական կառույցներն ու վիմագիր հիշատակարանները: Հայտնի է, որ, մի շարք ընդհանրությունների հետ մեկտեղ, Անիի աշխարհիկ և պաշտամունքային շինությունները ի հայտ են բերում հորինվածքային զգալի ինքնուրույնություն ու նոր լուծումներ հատկապես քաղաքի կառուցապատման, կոմունալ շենքերի ու պաշտպանական կառույցների բնագավառում: Այստեղ ևս հեղինակի ուսումնասիրությանը մեծ նպաստ են բերում Ն. Մառի գլխավորած Անիի հնագիտական արշավախմբի նյութերը՝ պեղված հուշարձանների նկարագրությունները և բոլոր արձանա-

գրությունների լիակատար հավաքածուն՝ Հ. Օրբելու վերծանությամբ:

Ա. Մանուչարյանի մենագրությունը օգտակար կարող է լինել հայ ճարտարվեստի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսք ասել նաև աշխատության մեջ մեր նկատած թերությունների, փաստական սխալների ու անճշտությունների մասին, կանխած լինելու համար նրանց շրջանառությունը գիտության մեջ:

Մենագրության էական թերությունը վիմական վկայագրերի քննության միակողմանիությունն է, ոչ լիակատար և սպառիչ լինելը: Իբրև կանոն, հեղինակը տալիս է գիտությանը այս կամ այն շափով հայտնի բնագրերի ընթերցումները և դրանք հիմք ընդունելով, կազմում IV—XI դդ. կառուցվածքների ժամանակագրությունը: Վիմական վկայությունների հնագրական ու լեզվական առանձնահատկությունների հետազոտությունն ու արժեքավորումը դուրս են մնացել նրա տեսադաշտից: Մինչդեռ հայտնի է, որ հայ հնագրության ու հին հայերենի այնպիսի գիտական, ինչպիսիք են Ն. Մառն ու Հ. Օրբելին, մի ամբողջ շարք հնագույն շինարարական վիմագրերի փորագրումը վերագրում էին ավելի ուշ ժամանակների, հիմք ընդունելով հենց նրանց տառաձևերի հնագրական ու լեզվական առանձնահատկությունները (Տեկոր, Հոփսիսիմե, Արուճ, Անիի Մայր տաճար և այլն): XX դարի սկզբին անվանի վիմագրագետների այս կարծիքը համոզիչ էր թվում, քանի դեռ հայ հնագրությունն ու հայերենի պատմությունը առաջին քայլերն էին կատարում, և չկային անթվակիր վիմագրերի գիտական, սպառիչ վերծանություններ: Չեռնամուխ լինելով շինարարական վիմագրերի քննությանը, Մանուչարյանը պարտավորված պիտի լիներ ցույց տալ, թե հին վիմագրերի տառաձևերը, լեզվական, հնչյունական առանձնահատկությունները որքանով են հիմք տվել նրանց հանգելու այդպիսի եզրակացության:

Սակայն վիմագրերի քննությանը նվիրված այս աշխատության մեջ նրանց հնագրական կամ լեզվական կողմը բնավ չի շոշափված: Ավելին, գրքում շենք գտնում վիմագրերի ոչ մի լուսանկար կամ գծագիր պատկեր, որը ընթերցողին քիչ թե շատ պատկերացում տար ըստ էության հայերեն առաջին բնագրերի տառաձևերի մասին, կամ ավելի համոզիչ դարձներ առաջարկվող ընթերցումները: Բացի այդ քննության են ենթարկված Հայաստանի IV—XI դդ. ոչ բոլոր շինարարական վիմագրերը: Աշխատության մեջ ոչ մի ակնարկ չկա Ձովունիի տաճարի որմնամույթին փորագրված արձանագրության մասին, իր հնությունը երկրոր-

գը՝ Տեկորի հայտնի վիճագրից հետո, որ բոլոր հետազոտողների կարծիքով շինարարական է և վերաբերում է տաճարի գմբեթավորմանը՝ կատարված V դարի վերջերին, կամ VI-ի սկզբներին: Բնադրի տառածները և Գերունեայ տէր Գրիգորի հիշատակությունը աներկրայորեն հաստատում են ճարտարապետական խումբը հետազոտող և արձանագրությունը հրատարակող Ա. Սահինյանի կարծիքն այն մասին, որ Գրիգորը տաճարի հովանավորը կամ կտիտորն է, և վիճագիրը ժամանակակից է երբեմնի բազիլիկայի վերակառուցմանը կամ գմբեթավորմանը:

Այժմյան Ատեփանավանի շրջանում պահպանվել են մի քանի հնագույն բազիլիկ շենքեր, որոնց մասին վիճագիր կամ մատենագիր աղբյուրները լուրս են: Բայց ահա գրանցից վարդարուրի լեռնագագաթին տեղավորված պարսպապատ շինությունն ունի ՆՂԹ—1050 թ. շինարարական հուշարձանավոր արձանագրությունը, որտեղ ինքը՝ Կյուրիկե I թագավորը պատմում է այն կառուցելու մասին: Կուրթան գյուղի գերեզմանատանն ընկած խաչարձանի ՇԼԵ—1086 թ. հիշատակությունը մասամբ շրջագիրը գաղտնագրով հայտնում է նույն Կյուրիկե թագավորի օրոք Ս. Գևորգ եկեղեցին նորոգելու մասին: Այս շինարարական կարևոր քննարկը գեո անցյալ դարի սկզբից հայտնի են այագիտությունը և անհասկանալի է, թե ինչու՞ Մանուչարյանի գրքում գրանց մասին ոչինչ չի ասված:

Պատմական Հայաստանի Արցախ և Ուտիք նահանգների IV—XI դդ. կառույցներից կամ նրանց վիճագրերից քիչ քան է հասել մեզ, բայց այդ քիչն էլ, ցավոք, տեղ չի գտել գրախոսվող գրքում: Այսպես, այժմյան Հագրութի շրջանի Տումի գյուղի կենտրոնում կանգնած է եղել թագավորական ապարանք-հովոց և տուսաստուծոյ, որի ՆԽԹ—1000 թ. արձանագրությունը պահպանվել է անեղծ, հրատարակվել քանիցս: Գրախոսվող գրքում ոչ մի խոսք չկա այս տաճարի, նրա շինարարական վիճագրի, ընդհանրապես Արցախ-խաչենի ճարտարապետական արվեստի մասին: Գրեթե անառակելի կարծիք էր, որ Սեանա լճի հյուսիսարևելյան ափերին Մազրայի 881 թ. խաչքարից բացի այլ հնագույն կամ մինչև XII—XIII դդ. ստեղծված շինություններ չկան: Սակայն ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիճագրական արշավախումբը 1962—1964 թթ. այս տարածքում հայտնաբերեց մի շարք շենքեր ու վիճագրեր, որոնք թվագրված են ավելի վաղ: Կարևոր է, օրինակ, Վ. Ճամբաքակի հին եկեղեցու մոտ գտնվող խաչքարի ՆՂԷ—1028 թ. շինարարական բնագիրը. Հայ

րուական ՆՂԷ, յանուն այ ես՝ Պաշու էրէց ծառայ այ. շինեցի եկեղեցի վասն իմ հոգոյս, եւ կանգեցի խաչս սուրբ Գրգոր: Արշավախմբի նյութերը պահվում են ինստիտուտում և անհասկանալի է, թե ինչու գրանք չեն օգտագործվել Մանուչարյանի գրքում: Սեանի վանքի շինարարական վիճագրերից հեղինակը առանց մեկնաբանության, այլոց պակասավոր վերծանություններ մեջ է բերել միայն Առաքելոց եկեղեցու ՅՄԳ—874 թ. բնագիրը, բայց նույն եկեղեցու մուտքի կամարին գրանից 29 տարի անց՝ ՅՄԲ—903 թվականին փորագրվել է մի այլ կառուցողական արձանագրություն, որտեղ ոմն Սարգիս հաղորդում է այդ եկեղեցին շինելու մասին: Թալինի հին տաճարների վկայագրերից քննված է միայն ներսես Կամսարականի կառուցած տաճարինը: Կաթողիկե կամ Մեծ տաճարի մասին ոչ մի խոսք չի ասվում, երևի այն պատճառաբանությամբ, որ հուշարձանը կառուցողական վիճագիր չունի: Ժիշտ է, Թալինի Մեծ տաճարի հիմնադրման արձանագրությունը չի պահպանվել, սակայն բարեբախտաբար մեզ են հասել Բագուհեաց Բագուհի Կատրանիդի X դարի վերջի շինարարական վիճագիրը՝ Կաթողիկեի սալահատակը փոխելու մասին, ինչպես նաև տաճարի ներսի ծեփին ներկանյութով գրված սովելի վաղ ժամանակների խաթաված արձանագրությունը՝ ներսի պատերը որմնանկարելու մասին: Կատրանիդի այս կարևոր արձանագրությունը հավանաբար անժանոթ է հեղինակին, այլպես սալահատակը փոխելու մասին վկայությունը կարող էր հուսալի կովան գառնալ՝ տաճարի հիմնադրման մոտավոր ժամանակը և կառուցողական ձևերը որոշելու համար, ինչպես այդ արվել է սալահատակման առթիվ փորագրված այլ վիճագրերի վերլուծության ժամանակ (Բջնիի տաճար):

Թալինի Կաթողիկեի հիշյալ շինարարական վկայագրերի մեկնաբանությունը առավել կարևոր է, եթե նկատի ունենանք, որ հայ ճարտարապետության պատմությանը նվիրված որոշ աշխատություններում փորձեր են կատարվում շրջանցելու վիճագրության տվյալները և հուշարձանի կառուցողական ձևերի կամայական վերլուծություններով այն վերագրելու շատ ավելի ուշ ժամանակներին:

IV—XI դդ. մի շարք վկայագրեր ներկայացված են սխալներով: Ըրբև կանոն, հեղինակն այդ արձանագրությունները մեջ է բերում ոչ թե սեփական՝ լուսանկարով կամ գծագրով ստուգվող ընդօրինակությամբ, այլ անցյալում կատարված, հաճախ ոչ այնքան ճշգրիտ հրատարակություններից, նույնիսկ այն դեպքերում, երբ քննվող վիճագրերը դուրսընթեռնելի են:

Նշենք մի քանիսը: Սևանի Առաքելոց եկեղեցու 874 թ. վիմագիրը գիտությունը հայտնի է 1924 թ. Թրիլիսիի համալսարանի արշավախմբի անդամ Մելիքսեթ-Բեկի վերծանությունում՝ հրատարակված նախ Մոսկվայում 1939 թ., ապա Երևանում՝ 1940 թ.: Այս ընդօրինակությունն ընդհանուր առմամբ անհաջող է, թերի, ունի մի շարք անորոշ ու մոլթ կետեր: Թվում է, Մանուչարյանը կօգտագործեք առիթը և քննության նյութ կդարձնեք իր կատարած նոր, ավելի ճշգրիտ ընթերցումը, սակայն նա այդպես չի վարվել, այլ այս կարևոր վկայագիրը արտագրել է Մելիքսեթ-Բեկի ընդօրինակությունից:

Վահրամ Պահլավունու 1026 թ. շատ ուշագրավ հրամանագիրը՝ փորագրված իր կառուցած Անրերդի տաճարի բարավորին, ցայժմ լիակատար ընդօրինակություն չունի և սպասելի էր, որ պահանջի թելադրանքով այդ կաներ Մանուչարյանը, սակայն նրա գրքում զետեղված է բնագրի աղավաղված և ոչինչ շասող մի ընդօրինակություն: Ըստ որում, Պահլավունու հրամանագրի քիչ թե շատ հարազատ հրապարակումներից հեղինակն ընտրել է ամենաանհաջողը:

Հիմք ընդունելով բնագրի այս ընթերցումը, Մանուչարյանը, շգիտես ինչու, չավատ չի ընծայում Անրերդի եպիսկոպոսական աթոռը հիմնելու մասին Պահլավունու գրածին՝ շինեցի օկարողիկես արոռ հառապետական, գտնելով, որ եպիսկոպոսական նստատեղի է դարձել ոչ թե Անրերդի, այլ Բջնիի եկեղեցին: Մանրամասների մեջ չմտնելով ասենք, որ հեղինակի այս տեսակետը ոչ մի ձևով չի հիմնավորված:

Աշխատության մեջ մի քանի վիմագրեր ներկայացված են հեղինակի ի նորո կամ մասնակի վերծանությունում, որոնք սխալաշատ են: Ահա Մակարավանքի Ս. Սիոն եկեղեցու 1001 թ. շինարարական վիմագրի վերծանությունը.

րստ Մանուչարյանի

- 5 Ես Սահակ եւ հայր Ան
- 6 տոնիս քվերորդիս Դաւիթ
- 7 (քվերորդիս) շինեցաք զվանքս սր
- 8 Դեորդոյ եւ զեկեղեցիքս եւ ամ
- 9 են աղագաւք շեն . ի բարեխաւսութեան
- 10 մեզ եւ ամենայն հաւատացելոց
- 11 եւ կիսարեա ի Քս փոխեցաւ
- 12 անբախտ Դաւիթ որ զգրեցի զյի-
- 13 շատակ եւ

Իրականում Մակարավանքը կառուցել են հայր Սահակը և իր երկու բռնորդիները (Ես՝ հայր Սահակ եւ Անտոն իմ փվերորդիս եւ Դաւիթ՝ մեւս փվերորդիս), մինչդեռ ըստ հեղինակի վանքի շինարարներն են՝ Ես՝ Սահակ և հայր

Անտոնիս փվերորդիս Դաւիթ: Բնագրում՝ շինեցաք զվանքս ի կորդոյ, հրատարակված է՝ շինեցաք զվանքս սր Դեորդոյ, վախճանվել են հայր Սահակն ու իր փվերորդի Անտոնը, ըստ Մանուչարյանի՝ միայն ոմն Անտոնի ֆռոշ որդի Դաւիթը: Քարի վրա կարդացվում է Ես՝ անբախտ Դաւիթ, որ շղեցի զյիշատակս, գրքում տպագրված է. Անբախտ Դաւիթ որ զգրեցի զյիշատակս, առանց պարզելու, թե ի՞նչ արժեք կարող է ունենալ դիմավոր բայի վրա դրված զ նախդիրը, կամ ի՞նչ է նշանակում զգրեցի (վրիպակ չէ, բանի որ տարիներ առաջ հրատարակած հոդվածում ևս զգրեցի է): Զգիտես ինչու ավելորդ է համարված 7-րդ տողի փվերորդիս բառը, իսկ հառոց, կաթաղիկոսի, շէն բառերը սուրբագրվել են հայոց, կաթողիկոսի, շեն: Ի կորդոյ հոլովաձևը, որ նշանակում է խուղաս, անմշակ, կոշտ, տինդ և տվյալ դեպքում ակնարկում է վանքը ամայի, անբնակ տեղում հիմնադրելու մասին, Մանուչարյանը «վերծանել է» սր. Դեորդոյ, և այս անունով վերակնքել գիտություն մեջ Մակարավանք անունով հայտնի հուշարձանախումբը: Նա, նույնիսկ, աշխատում է հիմնավորել այդ անվանափոխությունը. իբր Մակարավանք է կոչվել հետագայում, ուշ շրջանի բնագրերում, մինչդեռ իրական անվանումը վկայված է տաճարի մի այլ շինարարական ժամանակամերձ նվիրագրում:

Բջնիի եկեղեցու XIII դարի շինարարական անեղծ արձանագրությունը Մանուչարյանի գրքում ներկայացված է այնպիսի ընթերցումներով, որոնք նրա իմաստը ոչ մի չափով չեն բացահայտել (167): Սխալ է արտագրվել բնագրի թվականը, վանքի Իշխանավանք անունը վերծանվել է Իշխան-աւան (Իշխանաւանից), այն կառուցող Վահրամ Չաուշ պատմական անձը, որը իբրև նպաստավորող հայտնի է նաև

լուսանկարի վրա

- 5 Ես՝ Սահակ հայր եւ Ան-
- 6 տոն՝ իմ քվերորդիս եւ Դաւիթ՝ մեւս
- 7 քվերորդիս շինեցաք զվանքս ի
- 8 կորդոյ եւ զէկեղեցիքս, ի ամ
- 9 են աղագաւք շեն, ի բարեխաւսութին
- 10 մեզ եւ ամենայն հաւատացելոց:
- 11 Եւ կիսարեա ի Քս փոխեցաք: Եւ Ես՝
- 12 անբախտ Դաւիթ, որ զգրեցի զյի-
- 13 շատակս եւ...

Թեղենյաց վանքի 1207 թ. մի մնագրից, հեղինակի կամքով վերածվել է ոմն Վահանի: Բջնիի այս արձանագրությունը համարելով միայն նորոգման, նրա բնույթի մասին Մանուչարյանը գրում է. «Արձանագրության հեղինակը նախ հիշատակում է շինելու, այսինքն»

վերանորոգելու, այնուհետև նորոգման մասին» (168)։ Հեղինակը չի նկատել, որ բնագրում հաղորդվում է նախ Իշխանավանքի Աստվածածին եկեղեցին շինելու, ապա նաև Բջնիի եկեղեցին սալելու, այսինքն նորոգելու մասին, ուրեմն խոսքը երկու տարբեր հուշարձանների մասին է, և շինել, նորոգել բայաձևերը այստեղ գործածված են իրենց բուն իմաստներով։ Հեղինակի խնդիրը պետք է լիներ որոշել, թե որն է Վահրամ Չավուշի կառուցած Էջլսանավանքը, սակայն նա ուշադրություն է դարձրել բնագրի միայն սալահատակմանը վերաբերող մասին, բոլորովին անտեսելով հիմնականը՝ շինարարականը, որը առանց որևէ հիմքի վերանորոգում է համարված։

Անհամոզիչ է Մրենի շինարարական արձանագրության խաթարված թվականի Մանուշարյանի վերականգնումը՝ հիմնված սոսկ Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տեղեկության վրա, ըստ որի տաճարը կառուցվել է հայոց ԿԲ—613 թ., Գավիթ Սահառունի մարզպանի օրոք։ Բնագրի այս թվագրման դեմ համոզիչ փաստերով առարկում են Հ. Օրբելին, Ստ. Մնայականյանը տաճարի շինության ավարտը դեռ լով 630-ական թթ.։

Թալինի Փոքր տաճարի շինարարական անթվակիր բնագրի ժամանակը Մանուշարյանը չամաձայնեցնում է Մրենի տաճարի կասկածելի թվագրի հետ, հիմք ընդունելով Ներսես Կամսարականի և նրա որդի Հրահատի հիշատակությունը։ Սակայն Մրենի բնագրի անհիմն տեղափոխումը 613 թ. կասկածելի է դարձնում նաև Թալինի Փոքր տաճարի նոր թվագրումը։

Կելաոխի հնագույն եկեղեցու ՆՁԲ—1033 թ. շինարարական արձանագրության հակասական կնճիղը լուծելու Մանուշարյանի փորձերը ընդունելի արդյունքների չեն հասցրել (168)։ Բնագրում ասվում է, որ եկեղեցին կառուցվել է Գագիկ I թագավորի և Սարգիս կաթողիկոսի օրոք, սակայն 1033 թ. երկուսն էլ կենդանի չէին։ Ըստ հեղինակի, արձանագրությունը նորոգման մասին է, որը կատարվել է 1133 թ., և արձանագրողն է սխալվել՝ ՇՁԲ-ի (1133 թ.) փոխարեն փորագրելով ՆՄԲ (1033 թ.)։ Բայց այս դեպքում ինչու են նորոգման արձանագրությունում հիշատակվել ավելի քան մեկ դար առաջ գործած Գագիկ թագավորն ու Սարգիս կաթողիկոսը։

Անհաջող է հեղինակի փորձը ճշգրտելու Տեկորի արձանագրության ժամանակը։ Բնագրում հիշատակված Մանան հաղարապետը, որ վանքի տնտեսն է, առանց որևէ հիմքի պարսիկ է համարվել, մինչդեռ ակնհերև է, որ հայկական վանական կենտրոնը չէր կարող պարսիկ պաշտոնյա ունենալ (42—43)։

Անճշտություններ են պարունակում Բջնիի 16 Հանդես, № 4

1031 թ. (166—167), Հայկաձորի 985 թ. (176—177), Անիի 1036 թ. (213) շինարարական վկայագրերի վերականգնումները։

Վիճական բնագրերի անստույգ վերծանության հետևանքով մթազնելու անտեսվել են մի շարք բառեր, տերմիններ, հատուկ անուններ, որոնց փոխարեն շրջանառության մեջ են դրվել անիրական ու անբացատրելի լեզվական միավորներ։ Նշենք առավել կարևորները։ Անբերդի 1026 թ. հրամանագրում արտագրվել է փոսգիճ տառաշարքը, մինչդեռ իրականում առկա է փասգի (=փաս գիճի) կարևոր տերմինը՝ գիտությունը հայտնի այլ աղբյուրներից։ Նույն բնագրում տրված է կապինց տառաշարքը, մինչդեռ հարկ էր վերականգնել՝ կապինց ցորեան։ Կելաոխի XIII դարի արձանագրությունում Վասակ հաղբակյանի նվիրած ունեցվածքը վերծանվել է. գրիս ընծայ։ Ա. լաւ շինականան, որտեղ անորոշ է շինակալունան տառաշարքը։ Պարզվում է, որ Գ. Հովսեփյանի գրքում, որտեղից արտագրվել է ամբողջ վիճագիրը, տվյալ հատվածը ստույգ է. գրիս ընծայ։ Ա. լաւ շինակալունան. ըստ այդմ վկայված է սոցիալական ուշագրավ նոր տերմին՝ շինակալունան՝ բնված ու բացատրված հենց Հովսեփյանի, Աղոնցի և այլոց կողմից։ Անիի պարսպի արձանագրությունը Մանուշարյանը մեջ է բերում Ալիշանից, որը իր հերթին այն վերցրել է Մուրավյովի ոչ այնքան վստահելի ռուսերեն վերծանությունից. ևս Բագրատ որդի Ջաբուլայ Արագածունի շինեցի զղուտն։ Ավելի ստույգ է Կ. Բասմաջյանի՝ տեղում կատարած ընդօրինակությունը, որտեղ շինողի անունը հիշատակված է. Բագրատ որդի Ջաբուլայ աբխալունի. այսպիսով՝ սխալ ընթերցման հետևանքով սրողվել և անձնանուն է դարձել աբխալուն շատ կարևոր տերմինը, քանիցս վկայված Անիի ու մերձակայքի վիճագրերում և սուրբիչ մեկնարանված ն. Մառի հատուկ ուսումնասիրության մեջ։ Արագածունի ընթերցումը սխալ է նաև այն պատճառով, որ վկայված կապակցության մեջ այն պետք է լիներ սեռական յուրովով՝ որդի Ջարուլայ աբխալունի, մինչդեռ Արագածունին բառի ուղիղ ձևն է։

Գրախոսվող մենագրության մեջ մատենագրական տեղեկությունները մեծ մասամբ ճիշտ են մեկնարանված, թեև այստեղ ևս դիտվում են սխալ ընկալված ու անիրական վկայություններ։ Խոսելով Անիի Մայր տաճարի կառուցման ժամանակի մասին, Մանուշարյանը Գանձակեցու երկից վկայակոչում է Նետեյալ հատվածը. սեւ կատարեցաւ ի հազար ամի մարմնանալոյ տեանն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և ի նե՛թ թուականին հայոց» (88—89), որպես թե՛ պատմիչը տաճարի շինությունը դրել է 1000 (—2) —

998 թ.: Սակայն Գանձակեցու խոսքը վերաբերում է ոչ թե Կատրանիդե թագուհու կառուցած Մայր տաճարին, այլ Գագիկ թագավորի կառուցած զվարթնոցատիպ Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որի շինարարությունը, հիրավի, ավարտվել է այդ թվականին: Դվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցու վերակառուցման մասին թովմա Արծրունու տեղեկությունը արտագրելով կես գրաբարյան, կես արդի ուղղագրությամբ և աղավաղված, մեկնաբանել է ոչ ճիշտ: Ահա այդ հատվածը. «Վարդան Մամիկոնյանը քանդել և ավերել է «գմեհյանն եւ հատակեալ զտեղին շինեն նորեն քարամբք զմեծ եկեղեցին զՍուրբ Գրիգորի ի բլուր տեղւոջ, և փոխե անդ զկաթողիկոսն ՚՛ Գիւտ»: Նորին դերանունը դարձնելով նորեն և սրան վերագրելով արևմտահայերենի իմաստ՝ նորից, Մանուչարյանը պատմիչի խոսքերը հասկացել է այնպես, որ իբր եկեղեցին նորից կառուցվել, վերակառուցվել է լաւերով, մինչդեռ իրականում պետք է լինի նորին քարամբք, այսինքն շինել են նրա (իմա՝ ավերված մեհյանի) քարերով միանգամայն նոր շինություն, այն էլ հարթված տեղում (յատակեալ զտեղին՝ շինեն գմեծ եկեղեցին նորին քարամբք):

Շինարարական վկայագրերի ժամանակի բանաձևերում հանդիպող տոմարական ցուցումները նույնպես վերծանվել ու մեկնաբանվել են անձշտություններով:

Ահա, օրինակ, շայկաձորի եկեղեցու արձանագրությունը. ըստ Մանուչարյանի այն թվագրված է երեք եղանակով՝ արարչության (6286), հայկական մեծ թվականով (ՆԼԳ—985), լուսավորության հայոց (ՈԶԳ—985), մինչդեռ բնագրում կա նաև շորրորդը՝ Քրիստոսի ծննդյան կամ գալստյան, որը ինքը՝ հեղինակը վերականգնել է «Եւ ի առաջին գալլստեանն Քրիստոսի», բայց այն տարեթիվ չի համարել: Մանուչարյանի այս վերծանությունն անարիթ է մյուս երեք տարեթիվերին, քանի որ 985 թ. կառուցված եկեղեցուն վերագրված է Քրիստոսի ծննդյան կամ գալստյան մեկ թվական: Ուրեմն բնագրի տվյալ հատվածը հարկ էր ընթերցել՝ Եւ ի ԶԶԵ (= ԶԶԷ) ամի գալլստեանն Քրիստոսի:

Ավելի զգալի են Մայր տաճարի արձանագրության տարեթիվերի վերծանության աղավաղումները: Տպագրություն է ստացվում, որ հեղինակը իր նկատառումները գրառելուց առաջ չի խորացել բնագրի մեջ, ինչպես նաև չի ուսումնասիրել նրա մասին եղած տեղեկատու գրականությունը: Ինչպես հայտնի է, այս վիճակագրի թվագրված է վեց տարեթիվերով, որոնցից երեքը առաջին տուրի վրա են, երեքը՝ վեր-

ջին տողերում: Սրանցից Մանուչարյանը քննել է միայն շորրը: Անհասկանալի պատճառով անտեսվել են առաջին տողի՝ ՄԺԹԹ նոտմոց և տողավերջի փակագրերով արտահայտված տարեթիվերը: Մանուչարյանը պետք է հիշեր և քննության առներ ն. Մառի հայտնած տեսակետը ամբողջ բնագրի և սույն տարեթիվի մասին. «Տաճարը 1000 թվականին կառուցելու մասին արձանագրությունը, պահպանված հարավային պատին, հնագրական հատկություններից դատելով, XII—XIII դդ. պատճեն է, բացի դրանից, նրանում առկա է վրացական տարեթիվ, որ դժվար է պատկերացնել հայ թագավորների ժամանակաշրջանի Անիի համար» («Անի», 121): Բայց հեղինակն այդպիսի քննություն կատարելու փոխարեն, զանց է առել ՄԺԹԹ նոտմոց կամ Մառի վրացական համարած տարեթիվը, կարծես թե այն փորագրված էլ չէ: Մնացած երեք տարեթիվերի մեկնաբանությունը նույնպես ճիշտ չէ: Այսպես, ի վեց ՌՆԼԳ ամացն Աղամա հարկ էր ընկալել ոչ թե 1008 թ., այլ 1010 (6433—5423), Ռ Եւ ԲԺ ամի մարմնանալոյ աստուծային բանի համապատասխանում է 1010 (1012—2) և ոչ թե 1014 թ.: Ինչ մնում է ԶԸԺ ամի հալատալո ի Քրիստոս տարեթիվին, ապա այստեղ Մանուչարյանը պարտավոր էր գոնե ճիշտ կարգալի թվագիրը, որն իրականում ԶԸԺԱ է և համապատասխանում է նույն 1010 թ. (711+301)=1012 (—2)=1010: Բոլորովին անհիմն է ԶԸԺԱ տարեթիվը խմբագրել կամ դարձնել 1019 թ.: Հիմք ընդունելով հիշյալ տարեթիվերի սխալ վերծանությունը, Մանուչարյանը առաջ է քաշում տաճարի այս վկայագրի փորագրման ժամանակի մասին արտառոց տեսություն, ըստ որի Բենե գրիչը «առաջին տողը փորագրել է 1008 թ., այնուհետև 1014 թ. գրել է Կատրանիդեի արձանագրությունը և 1019 թ.՝ Սարգիս կաթողիկոսինը» (208—209): Ստացվում է, որ Մայր տաճարի արձանագրությունը փորագրվել է տասնմեկ տարվա ընթացքում:

Հեղինակի կարծիքով ի Ռ Եւ ԲԺ ամի մարմնանալո աստուծային բանի կապակցությունը ոգրված է բարդ տառակցումներով», այնինչ ամբողջ 21 տողանոց բնագրում ոչ մի տառակցում չկա, եթե շահավենք առաջին տողավերջի փակագիրը:

Ցավոք, նույնը պիտի ասել շատ այլ հուշարձանների ու վկայագրերի վերաբերյալ: Մաստարայի օծման օրվան վերաբերող ամբողջական ու հստակ արձանագրությունը չի ընկալվել, ուստի հայտարարվել է «ակնհայտորեն անավարտ» (54): Այնտեղ ասված է. Արաց ամսոյ ԺԷ. նաակատիֆ սրբոյ եկեղեցոյս Եւ

յիշատակ էպիսկոպոսի: Ա. Մանուչարյանը ծանոթ չէ Ալիշանի ճիշտ ընթերցմանը, փորձել է ինքնուրույն լինել և ազավաղել է եղածը՝ սրաց ամսոյ, յիշատակէ: Գրքում այս կոթողին վերաբերող նորությունը «Գնունի Անաստաս» և հունատառ ПЕРОЗ [АР]ΧΟΝΤΑΚ վիմագրություններն են, երկուսն էլ թյուր: Տեղում գրված է Ալգնեա ի Անաստաս, իսկ հունարենը «Պերոզ արքայի 21 տարին» նշանակել չի կարող, քանի որ հինգերորդ դարում X-ն գրվում էր X և ոչ իբրև երկու կիսաշրջագծերի հատում x: Այնուհետև, քարի վրա պահպանվել է միջին ելուստի հետք, իսկ այդ նշանակում է, թե գրված է եղել Ε: ΑΡΧΟΝΤ-ը թեև հոլովների հիմքն է և որևէ հոլովական վերջավորություն չունի, ինչպես որ չունի նաև անհրաժեշտ հոդ: Այս ամենը նշանակում է, թե Մաստարայի կառույցը 480 թ. վերագրելու փորձը անտեղի է:

Ա. Մանուչարյանը հեշտությամբ վճռում է, որ Օձունի արևելյան ճակատի մեծադիր արձանագրությունը շինարարական չէ (74), իսկ այդ դեպքում ո՞վ է կողմսւր, ի՞նչ է նշանակում փակագիրը, ինչի՞ համար է ողորմեա-ն, ի՞նչ է նշանակում միատող արձանագրություն և այլն: Այդ նույն ձևով է լուծվում Եղվարդի բազիլիկայի հարավային պատի միատող արձանագրության, ինչպես նաև Ավանի տաճարի արևելյան պատի երկրառ բնագրի շինարարական լինել-չլինելու խնդիրը: Աշխատության մեջ

չի քննված նաև ներսև կաթողիկոսի հունարեն արձանագրությունը Զվարթնոցում: Կարմրավորի հնագույն շինարարական արձանագրությունը Մանուչարյանը մեջ է բերում անճշտություններով: Հ. Շահխաթունյանի վերծանության մասին ճիշտ է ասված, թե այն «առանց խիստ հողմնահարված և դժվար ընթեռնելի վերջնամասի» է, բայց չի ասված, թե գրախոսվող գրքում բերված վերծանությունը հեղինակին չի պատկանում:

Ընդհանուր առմամբ խնամքով տպագրված ներկա աշխատությունը գուրկ է անհրաժեշտ ապարատից, որ ղգալապես կղժվարացնի նրանից օգտվելը: Չկան տեղեկատու ցանկեր, գրքում չեն դետեղված քննության առնված գոնե հնագույն վիմագրերի լուսանկարներ կամ գծագիր պատկերներ: Եղած ներդիր լուսանկարները սոսկ նկարազարդման դեր են կատարում, քանի որ չեն համարակալված, շարադրանքում չեն հղվում և զետեղված են ոչ իրենց տեղերում:

Մանուչարյանի մենագրությունը բարի ծառայություն կարող է մատուցել հայ հնագրությամբ ու ճարտարապետական արվեստի պատմության հետաքրքրվողներին, եթե հաշվի առնվեն նշված վրիպումներն ու անճշտությունները:

Բանասիր. գիտ. քեկնածու Ս. Ա. ԱՎԱԳՅԱՆ
Բանասիր. գիտ. քեկնածու Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

В. М. КАБУЗАН, *Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX века*, М., 1976, 307 стр.

Рецензируемая книга — первое в советской историографии историко-демографическое исследование, в котором подробно рассмотрен процесс заселения Новороссии, начиная с 1719 г. вплоть до середины XIX в.

Территорию Новороссии составляла северная часть Причерноморья. История этого плодородного степного края своими корнями уходит в глубь веков. Еще в далеком прошлом здесь кочевали скифские и сарматские племена, были основаны греческие колонии, а в дальнейшем обитали печенег, половцы и татары. На этой земле возникает знаменитая Запорожская Сечь. И лишь в XVIII в., с ликвидацией турецко-татарской опасности и присоединением края к России, появляется возможность планомерного заселения и хозяй-

ственного освоения Северного Причерноморья. История освоения Новороссии представляет большой научный интерес не только для русской и украинской историографии. В XVIII в., наряду с интенсивным заселением края русскими, украинцами и другими народами, в Новороссию в значительном количестве были переселены и армяне.

В. М. Кабузан прав, когда констатирует, что история заселения и хозяйственного освоения Новороссии недостаточно изучена нашей исторической наукой. Как дореволюционные ученые (А. А. Скальковский, Д. Н. Багалея, А. Клаус, Г. Г. Писарева-Сюй), так и советские (Н. Полонская-Василенко, Е. И. Дружинина, С. Я. Боровой, Н. Б. Койфман и др.) накопили большой фактический материал, сделали немало цен-